

## מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה

הקדמה  
מבנה ספר התרומה  
היחס בין 'החיבור הארוך' לבין ה'פסקים'  
האם הכריע רבנו ברוך שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ?  
מסקנה

### הקדמה

דרכם של אנשי תורה לעסוק בתוכנם של ספרים, בדברי התורה, בחידושים שיש בהם, בהשוואה בין דעת המחבר לדעות אחרות ובביקורת ממקורות אחרים. לרוב אין הם עוסקים במבנה הספר, שכן מה להם ולדברים שוליים כגון אלו אם אפשר לעסוק בעיקר. במסגרת מאמר זה כוונתי להראות שקיימת לפעמים חשיבות רבה להבנת מבנה הספר כדי להצביע על דעתו המדויקת של המחבר, ולפעמים תיתכן גם משמעות הלכתית לכך<sup>1</sup>.

ספר התרומה חובר על ידי רבנו ברוך ב"ר יצחק, המכונה בטעות<sup>2</sup> 'רבנו ברוך מוורמייזא' (או מ'גרמייזא'). הוא היה מבעלי התוספות, תלמיד ר"י הזקן, והוא חי ופעל בצרפת משנת ד"א תתק"י (1150) לערך, עד שנפטר בשנת תתקע"א (1211). ספר התרומה הוא ספר הלכה, שעוסק בפסיקת הלכה בתחומים מגוונים: שחיטה, טריפות, איסור והיתר, חלה, נידה, גיטין, חליצה, עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה, תפילין, ארץ ישראל ושב. הספר מחולק לשני חלקים: החיבור הארוך, והסימנים. בדיקת מבנה הספר הוכיחה ש'החיבור הארוך' עצמו מחולק בצורה שיטתית לשני חלקים: האחד - העיון בסוגיית התלמוד (להלן ה'חיבור הארוך') והשני - ההכרעה המעשית (להלן

- 1 המאמר הוא פרי לימוד ומחקר של שנים רבות בספר התרומה, ומבוסס על פרק מותוך עבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתו של פרופ' שמחה עמנואל: 'ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק - מגמות מבנה ונוסח', האוניברסיטה העברית ירושלים, סיון תשע"ג.
- 2 ראה במאמרו של שמחה עמנואל 'איש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ סט (תש"ס) עמ' 423-440, שאין לר' ברוך שום קשר לוורמייזא שבגרמניה, והוא היה מבעלי התוספות הצרפתים. המשמעות המרכזית בחידוש זה הוא שחיבור ספרי הפסיקה אצל בעלי התוספות לא היה נחלתם הבלעדית של בעלי התוספות האשכנזים, אלא אף ר' ברוך, שכאמור צרפתי היה, כתב ספר פסק.

ה'פסק'. אף שיש להאריך לגבי היחס שבין ה'חיבור הארוך' וה'פסק' לבין ה'סימנים', במאמר זה אתמקד בעיקר ביחס שבין ה'חיבור הארוך' של ספר התרומה לבין חלק ה'פסק'.

## מבנה ספר התרומה

כאמור ספר התרומה מחולק לשלושה חלקים (ה'חיבור הארוך', ה'פסק' וה'סימנים'), ור' ברוך עצמו כתב שתי הקדמות לספרו. בהקדמה השנייה, שהיא למעשה הקדמה לחלק ה'סימנים', הוא מתאר את מבנה הספר<sup>3</sup>:

אני ברוך ב"ר יצחק פירשתי ספר זה. ויבין וישכיל הרואה בסימנים האלו שהן רמזים אם יראה בהם מעין שאילתו, גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות בירור הדבר בקוצר עם קצת הראיות דרך קצרה, (אותם) [אמנם]<sup>4</sup> בתוך הספר, למקום אשר יורינו הסימן ללכת לראות שם ימצא הכל מבוואר כסדר ראיות וטעמים באורך בכל הצורך. וגם בסוף כל הלכה והלכה חוזר ומפרש הפסק בקוצר למען ירוץ קורא בו...

ה'חיבור הארוך' הוא אם כן הרובד היותר עיוני. הוא מקביל לפרשנות התוספות הקלאסית, הכוללת ניתוח הסוגיה ויישוב סתירות עם סוגיות מקבילות בתלמוד, כדרכם של בעלי התוספות. בהמשך בחלק ה'פסק' קיימת ירידה מן הניתוח ההלכתי העקרוני אל החיים המציאותיים, והוא כולל התייחסות למקרים מעשיים שקרו וכן לתופעות מצויות. יש בו גם ניסיון ליישב מנהגים שנהגו בקהילות, ואשר עומדים לכאורה בסתירה למסקנה ההלכתית הנובעת מן הפרשנות של הסוגיה. לא נמצא בחלק ה'פסק' סיכום הלכתי מפורט של כל המסקנות ההלכתיות שנובעות מן הסוגיה, ולא נמצא בו את המסקנות הפשוטות שכן הספר אינו משמש מדריך הלכתי לבעל הבית; בחלק ה'פסק' נמצא רק התייחסויות למקרים מיוחדים ומורכבים יותר, או למנהגים שצריך ליישבם.

החלק השלישי של החיבור הוא ה'סימנים'. הסימנים משמשים הן כמפתח למקום אשר יורנו הסימן ללכת, והן כפסקי הלכות קצרים שמיועדים לפתור שאלות מעשיות ומיידיות, כשאינן אפשרות או רצון להתעמק בבירור ההלכתי המעמיק. גם ב'סימנים' ר' ברוך אינו מביא 'בקוצר' סיכום מתומצת של כל המסקנות ההלכתיות שכתב בחלק הראשון של החיבור הארוך, ודווקא המסקנות הפשוטות שמתבקשות מן העיון בסוגיה, שנכתבו בחיבור הארוך, אינן מתומצתות ב'סימנים'. **חלק ה'סימנים' הוא תקציר רק של החלק השני של החיבור הארוך' – חלק ה'פסק'.** בצורה סכימטית<sup>5</sup>

3 עפ"י כ"י וטיקן 145.

4 עפ"י כ"י לונד 3, קמברידג' 668.

5 אמנם אין שיטתיות גמורה לאורך כל החיבור; לפעמים נמצא קטע מה'חיבור הארוך' ואחריו

יש אם כן לצייר כך את המבנה של הספר: כל נושא הלכתי קיבל בו שלוש התייחסויות – תחילה ב'חיבור הארוך', המשכו בחלק ה'פסק', ולבסוף ב'סימן'. אמנם כיוון שהסימנים משמשים גם כעין מפתח לחיבור, העביר אותם ר' ברוך בזמן מסוים לתחילת החיבור.<sup>6</sup>

לצערנו בדפוסים השתבש לגמרי מבנה הספר. במהדורות המודפסת מחולק ספר התרומה לסימנים באותיות: א, ב, ג, וכן הלאה. חלוקה זו אינה מצויה בכתבי היד, והיא יוזמתו של המדפיס הראשון. הוא קבע את החלוקה לאותיות בכל הספר על פי חלק ה'סימנים' שנמצא בתחילת הספר, וציין את אותה אות בה רשום סימן פלוני בקטע המקביל לו ב'חיבור הארוך'. כיוון שכאמור המקבילה של ה'סימנים' היא דווקא חלק ה'פסק' או ציין פעמים רבות את האות שמציינת כביכול את תחילת הסימן בראש ה'פסק', כשהוא מתעלם לגמרי מן העובדה שהקטע שלפני כן, 'החיבור הארוך' על אותו עניין, הוא למעשה ההקדמה ל'פסק' וחלק אינטגרלי מאותו עניין ומאותה הלכה – הוא ניתוח הסוגיה התלמודית שממנה הגיע להכרעה ב'פסק'! לכן החלוקה לאותיות קוטעת פעמים רבות את הרצף כשהיא מציינת תחילת סימן באמצע בירור הנושא ב'חיבור הארוך',<sup>7</sup> ונמצא הלומד נבוך.<sup>8</sup>

לשם המחשת חלוקת התפקידים בין חלק 'החיבור הארוך' לבין ה'פסק' נביא שתי דוגמאות שבהן ה'חיבור הארוך' משמש כעין הקדמה ובו נמצא הדיון התיאורטי, וקטע ה'פסק' שבהמשכו דן במקרה ספיציפי או מכריע הלכה למעשה את המשא והמתן ההלכתיים שקדמו ב'חיבור הארוך'. בשתי הדוגמאות המדפיס חתך את העניין באמצע – קטע 'החיבור הארוך' נמצא עדיין בסימן אחד כאשר קטע ה'פסק' של אותו עניין נמצא כבר בסימן הבא.

כמה קטעי 'פסק', ולפעמים נמצאים קטעי 'פסק' שלא קדם להם דיון כמקובל ב'חיבור הארוך'.

6 אנו מוצאים עקבות למהדורה קמא של מבנה הספר בכ"י לונדון 518, שה'סימנים' בו אינם מופיעים כחטיבה עצמאית בתחילת החיבור – אלא מוצבים בו בנפרד לפני כל נושא. מעניין גם שההקדמה ל'סימנים' שהבאנו ממנה לעיל אינה מצויה בכ"י זה.

7 ב-93 סימנים מתוך 238 'חתך' המדפיס את הסימן באמצעו במקום שאינו מתאים.

8 בנקודה זו יש להוסיף ביקורת נוספת למהדורה החדשה של ספר התרומה שההדיר הרב דוד אברהם שליט"א (ראה 'על המהדורה החדשה של ספר התרומה', המעין נא, א [תשרי תשע"א] עמ' 96-100; 'תגובה לתגובה', המעין נא, ג [ניסן תשע"א] עמ' 97-98). הרב דוד אברהם רצה לאפשר ללומד לערוך השוואה בין חלק ה'סימנים' לבין 'החיבור הארוך', לכן בניגוד להכרעתו של המחבר למקם את הסימנים בתחילת החיבור כדי שישמשו גם כמפתח – הרב דוד אברהם פירק את ה'סימנים' לקטעים והצמיד כל קטע למקום המקביל ב'חיבור הארוך'. הרעיון היה יכול להיות מוצלח, אך כיוון שהוא אימץ את החלוקה שבדפוסים קורה לא אחת שלא די שהסימן עצמו נפסק באמצע הנושא (כפי שהוא קטוע בדפוס) – אלא שגם ה'סימן' נדפס עתה באמצעו, ונמצא מפסיק עוד יותר בין הדבקים! ראה למשל ספר התרומה מהד' הרב דוד אברהם עמ' קלג-קלד, שם הפיסקה האחרונה של סי' קנה היא תחילת ה'חיבור הארוך' השייך לפסק שבסי' קנו.

דוגמא ראשונה: בסוף סי' ריז שבהלכות שבת מובאת סוגיית הגמ' שבת (יב, א) שדנה בשאלה האם יש איסור להרוג כינה בשבת. ההכרעה ההלכתית היא כחכמים שאין בכך איסור. אולם ה'פסק' (שמתייחס למציאות החיים בזמן ר' ברוך), ובו הוא מבחין בין כינה לבין פרעוש: כינה 'שקורין פייר"לויי (poux) שמצויין בראש מותר להרוג בשבת... אבל פרעוש שקורין פוצ"א (puce) המקפצת...'. אסור להרוג בשבת, שכן זו האחרונה נחשבת בעל-חיים כי היא פרה ורבה, מתחיל את סי' קית.

דוגמא שנייה: באמצע סי' רכד דן ספר התרומה באיסור הפלגה בספינה שלושה ימים לפני שבת, ומזכיר את דעת רשב"ם שאיסור זה הוא אליבא דבית שמאי אך לבית הלל מותר, ור"י הזקן חולק. כאן מסתיים סי' רכד ומתחיל סי' רכה, בו הוא מכריע כר"י, וכותב: 'פסק. אסור ליכנס אפילו ללכת כלשהו בספינה'...

בנוסף, בדפוסים לא תמיד מצוינת בתחילת קטע ה'פסק' המילה 'פסק'. לפי בדיקה מדוקדקת שערכתי מתברר שרק ב-62 מקומות מצוינת המילה 'פסק' בתחילת הקטע, אף שבכתיבי היד הקדומים (לונדון 518 ולונד 3) מתחילים 193 [!:] קטעים במילה 'פסק', וזו אף מודגשת בכתה". אמנם המתבונן יצליח להכיר גם בדפוס היכן מתחיל קטע של 'פסק', כי המחבר משתמש בו בדרך כלל במטבעות לשון קבועות כגון 'הלכך', 'השתא', 'אם כן', 'שמעינן', 'מתוך כך' ו'מכאן משמע'; אך עדיין החלוקה השגויה הזו גורמת לבלבול רב.

### היחס בין 'החיבור הארוך' לבין ה'פסקים'

כאמור בהקדמה, הבנת המבנה של הספר היא מאוד משמעותית כדי לרדת לסוף דעתו של המחבר. עובדה זו נכונה במיוחד כשהמחבר דן באותו נושא בהזדמנויות שונות, וקיימים הבדלים גדולים או קטנים בין האזכורים השונים. במקרים כאלו, כאשר האזכור הראשון הוא ב'חיבור הארוך' והשני הוא ב'פסק' - ברור לגמרי שהראשון הוא חלק מן המשא ומתן ההלכתי אך ההכרעה המעשית שמשקפת את דעתו הברורה של המחבר הלכה למעשה מצויה ב'פסק'. נביא לכך שלוש דוגמאות.

דוגמא ראשונה: באמצע סי' א מובאות סוגיות הגמ' בחולין לגבי פגימת סכין, ומוצעת שם הצעה לכסות את הפגימה במטלית כדי שלא תטריף את הבהמה. וזו הלשון ב'חיבור הארוך'<sup>9</sup>: 'יש שכורכין מטלית על הפגימה, ואולי טוב הדבר לעשות ולא גזרינן אטו בלא מטלית' וכו'. בהמשך בתחילת סי' ב מובא הפסק של אותו עניין, ושם ההכרעה היא ברורה וחד-משמעית<sup>10</sup>: 'צריך לבדוק הסכין... ואם יש

9 הנוסח עפ"י כ"י לונד 3, דף 52/ד.

10 כ"י לונד 3, דף 53/א; ומעניין שבכ"י וטיקן 145, דף 27/א, קטע הפסק ליתא, וכן הוא גם בכ"י אחר מאותו ענף: כ"י קמברידג' 668, דף 25/ו.

פגימה בראש הסכין **מותר** לכרוך מטלית על הפגימה, ולא נגזר דילמא ישחוט בלא מטלית!...

דוגמא שנייה: בסי' קצ נמצא דיון אם צריך שעיבוד העורות לצורך כתיבת סת"ם יהיה 'לשמה', ובהמשך ב'חיבור הארוך' בסי' קצא מתייחס המחבר לצביעת רצועות התפילין בשחור: 'אבל יש להסתפק על רצועות של תפילין דבעינן שחורות אם גוי יכול להשחירן לבדו'. לעומת זאת ב'פסק' שמופיע כמה סימנים לאחר מכן (סי' קצה) כתוב: 'פסק. ועתה אפרש בקוצר בלא ראיות למען ירוץ כל הקורא ב'11 וכו', ושם מכריע רבנו ברוך בצורה חד־משמעית שאסור שגוי יצבע את הרצועות<sup>12</sup>: 'והרצועות שצריכות להיות שחורות צריך הישראל להשחירן לשם קדושה ואין להשחירן על ידי גוי!'

דוגמא שלישית: 'הלכות ארץ ישראל' הם פרק מיוחד בתוך ספר התרומה<sup>13</sup>. אחת התופעות הבעייתיות בהלכות א"י היא שהנושאים שנידונים שם מובאים פעמיים בשינוי סגנון. למעשה מדובר שוב על אותה תופעה: החלק הראשון הוא חלק מן ה'חיבור הארוך', ולאחר שהדברים נידונו בחלק זה (עמ' 27-61) הוא חוזר עליהם בחלק ה'פסק' (עמ' 61-86).

ר' ברוך מחדש שבזמן הזה, שתרומה אינה נאכלת בכלל, אין חוששים שמא יבלבלו בין תרומה טמאה לתרומה טהורה, ואין צורך לשים את התרומה הטמאה בכלי מאוס<sup>14</sup>. וזו לשונו (הל' א"י עמ' 33-34): '**ומצינן למימר** דבזמן שאין שום תרומה נאכלת ליכא למיגזר מידי'. הגר"א בביאורו (יו"ד סי' שלא ס"ק מב) מסתייג מפסק זה ומקשה קושיות מכמה סוגיות בש"ס, ובנוסף הוא טוען שספר התרומה לא כתב דבריו בצורה פסקנית: 'אבל צ"ע, וגם בסה"ת לא החליט'. אך אחר בקשת המחילה מגאון ישראל הגר"א זצ"ל, אמנם נכון שבחלק ה'חיבור הארוך' כתב בעל ספר התרומה את דבריו בלשון 'ומצינן למימר', אך בהמשך בחלק ה'פסק' (שם עמ' 75-77) הוא הכריע: 'ופרק כל שעה אוסר כי אם בשליקותא ומאיסותא, היינו התם שטהורין ואוכלין התרומה טהורה, ולכך יש לחוש פן יאכל גם הטמאה אם לא ימאסינה. **אבל בזמן הזה דאין אוכלין שום תרומה ליכא למיחש מידי, אפילו היא נקיה**'. לכן צדק הטור (יו"ד סי' שלא) שהביא את דברי ספר התרומה כדבר פשוט וברור, וכן פסק רמ"א (יו"ד סי' שלא סעי' יט)<sup>15</sup>. ברור לחלוטין שהמחבר רבי ברוך הכריע להלכה ולמעשה לאור חידושו, אלא שבתחילה ב'חיבור הארוך' הוא הציע את חידושו כדרך

11 נוסח כ"י לונדון 518, דף 246/7.

12 נוסח כ"י לונדון 518, דף 247/א; והכרעתו הברורה והחד־משמעית חוזרת ב'סימנים' (סי' קצא): 'וצריך להשחיר לרצועות תפילין והכל יעשה ע"י ישראל ולא ישחירם גוי!...

13 כל הציונים להלן מספר התרומה הלכות ארץ ישראל, הם על פי מהדורת מכון התורה והארץ, כפר דרום - אשקלון, תשס"ח.

14 ראה גמ' פסחים לג, ב.

15 ראה מאמרנו 'נתינת שמן תרומה טמאה לכהן', אמונת עתיד 102 (תשע"ד), עמ' 41-47.

שרגילים בעלי התוספות להציע פירושיהם בדרך 'אפשר', ובהמשך ב'פסק' הוא הכריע כך בצורה וודאית, ושלא כאחרונים שהסתפקו בדבר.

### האם הכריע רבנו ברוך שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ?

כידוע 'היתר המכירה' מבוסס בעיקרו על חידושו הגדול של רבינו ברוך בהלכות ארץ ישראל שלו שבזמן הזה אנו פוסקים שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ולכן אין קדושת שביעית בפירות הגוי והמלאכות מותרות בשדהו. ה'חזון איש' שהתנגד ל'היתר המכירה' והגרש"ז אויערבך שקיבל אותו עקרונית אך העיר עליו הערות רבות, שניהם הביאו את חידושו זה של רבינו ברוך, אך כתבו שהוא לא נקט כן בצורה פסקנית אלא כתב אותו רק בדרך שמא. ה'חזון איש'<sup>16</sup> כתב: 'הנה בספר התרומה נסתפק שיהא זמן הזה כדין סוריא'. והגרש"ז אויערבאך<sup>17</sup> כתב: 'ומעתה כיוון שהספר התרומה עצמו רק ספוקי הוא דמספקי ליה לכן מסתבר שאין ספק מוציא מידי וודאי, ואי אפשר כלל לסמוך גם בשעת הדחק על קולא זו נגד הכרעת גדולי הפוסקים והשולחן ערוך'.

החידוש של בעל ספר התרומה מבוסס על שני יסודות. קיימת מחלוקת על מעמדם של גבולות עולי מצרים וגבולות עולי בבל, ורבינו ברוך סובר שלא רק קדושה ראשונה בטלה בעת החורבן אלא אף קדושה שנייה בטלה שכן 'קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא', ולכן חיוב המצוות התלויות בארץ בזמן הזה בכל ארץ ישראל הוא רק מדרבנן. הנושא השני הוא המחלוקת אם יש או אין קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ורבינו ברוך נוקט כדעת בעלי התוספות שאין לכך הכרעה בתלמוד הבבלי<sup>18</sup>. בהמשך רבינו ברוך מצרף את שני הנושאים: כיוון שלהלכה אנו נוקטים שגם קדושה שנייה בטלה ממילא חיוב המצוות התלויות בארץ הוא מדרבנן, לכן אנו מכריעים גם שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ.

ושוב מתגלית כאן בדיוק אותה תופעה: בחלק ה'חיבור הארוך' רבי ברוך דן בשתי הסוגיות, הן בסוגיית 'יש קניין' והן בסוגיית קדושת ארץ ישראל בזמן הזה, והוא משאיר כאופציה אפשרית שאין קניין, אף שהוא מכריע כדעת רבו ר"י הזקן שאף קדושה שנייה בטלה (עמ' 49):

אמנם אפילו אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיעו מיד מעשר, ואפילו קנה ישראל קרקע ומרחו הוא עצמו, ואפילו רצה הוא עצמו לאכול ולא למכור, אפילו הכי אינו חייב לעשר כי אם מדרבנן ולא מן התורה, דהכי הלכתא קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא. כך פוסק מורי רבינו יצחק ב"ר שמואל.

16 חז"א, שביעית ס' כ, ד"ה דין שביעית בשדות נכרים.

17 מעדני ארץ, שביעית ס' יב אות ב.

18 על ספר התרומה, הל' ארץ ישראל, עמ' 83-86.

אמנם בחלק ה'פסק' ההכרעה היא ברורה וחד־משמעית, הן ביחס לקדושת ארץ ישראל והן ביחס לסוגיית 'יש קניין' (עמ' 65-71)<sup>19</sup>:

אלא הלכה דאף קדושת עזרא בטלה, ובזמן הזה לא קדשה כלל לחיוב תרומות ומעשרות... מיהו יש לומר דאפילו למאן דאמר אין קניין היינו כי עומדת בקדושתה למאן דאמר קדשה לעתיד לבוא, אבל כיון דלהלכה לא קדשה לעתיד לבוא א"כ לכולי עלמא יש קניין להפקיע מיד מעשר דרבנן... ומטעם זה נוכל לומר דבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן...

ואכן הגר"א בביאורו (וי"ד סי' שלא ס"ק ו' וס"ק כח) מביא את דעת בעל התרומה שסובר שהקדושה בטלה, וגם שבזמן הזה 'יש קניין לגוי להפקיע' מקדושת ארץ ישראל. אמנם לגבי ההכרעה הראשונה הוא מסתייג ונוקט כדעת הרמב"ם שקדושה שנייה לא בטלה, אך הוא מסכים לקביעתו של רבי ברוך שבזמן הזה שחיוב שביעית ותרו"מ הם מדרבנן נוקטים להלכה ש'יש קניין'.

## מסקנה

מתוך הבנת המבנה של ספר התרומה אנו למדים שהכרעתו הפסוקה של המחבר רבי ברוך משתקפת בעיקר בחלק ה'פסק' ובחלק ה'סימנים', בעוד שבחלק ה'חיבור הארוך' דעתו לפעמים נאמרת בדרך 'ואפשר לומר', כדרכם של בעלי התוספות בפרשנות התלמוד. עובדה זו חשובה לגבי האפשרות לסמוך בשמיטה על דעת רבי ברוך בספר התרומה: בניגוד לכמה מן האחרונים שטענו שרבי ברוך נשאר מסופק בחידושו שיש קניין לגוי להפקיע בזמן הזה את קדושת הארץ - נמצאנו למדים מדבריו בחלק ה'פסק' שלמעשה הוא הכריע ללא ספק שבזמן הזה אין בקרקע של גוי קדושת שביעית ואיסורי מלאכות בשמיטה.

19 ספקם של החזו"א והגרשז"א נובע גם מנוסח הדפוס שבו נראה רבי ברוך מהסס: 'ועוד שאפשר דבזה"ז אין תרומה מן התורה'; אמנם בכ"י לונדון הנוסח הוא 'ועוד שאפשר' וכו'; ראה מאמרנו 'בעיות ההדרה בספר התרומה וחיידושי בהלכות שביעית', אמונת עתיד 75 (תשס"ח), עמ' 45-53, ובפרט עמ' 48-49.